ՀՏԴ 281.6 + 930.223.64

Doi:10.54503/0135-0536-2023.3-258

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ XIX ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐԻ ԿՆԻՔՆԵՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՖԱՀՐԱԴՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքություն, XIX դ. վավերագրեր, կնիք, եկեղեցական հերալդիկա, արձանագրությունների վերծանում, Հարության տեսարանը կնիքներում:

Նախաբան

Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց Առաքելական Աթոռի XIX դ. պատրիարքներ Թեոդորոս Վանեցու (1801–1818), Գաբրիել Նիկոմեդացու (1819–1840), Զաքարիա Կոփեցու (1841–1846), Կիրակոս Երուսաղեմացու (1846–1850), Հովհաննես Զմյուռնիացու (1850–1860), Եսայի Թալասցու (1864–1885), Հարություն Վեհապետյանի (1889–1910) կնիքների ներկայացման և վերծանման կարևորությունը բխում է ինչպես դրանց տեղեկատվական արժեքից, այնպես էլ, իբրև արտեֆակտ՝ եկեղեցական հերալդիկայի տեսանկյունից:

Թեև հավաքագրված նյութի ներկայացմամբ հնարավոր չէ լուսաբանել Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքների բոլոր կնիքները, այնուամենայնիվ, ուրվագծվել են դրանց ինստիտուցիոնալ և անձնական կիրառման օրինաչափությունները, արձանագրային ու պատկերագրական հիմնական գծերը: Դիտարկվել են Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանում, ինչպես նաև հայաստանյան գիտական այլ հաստատություններում ու մասնավոր հավաքածուներում պահվող հարյուրավոր վավերագրեր՝ ընտրությունը կատարելով ըստ բնույթի, ժամանակագրության և, որն էական է, կնիքների բազմազանության:

Պատրիարքական կնիքների արձանագրությունները

Դեռևս Կիլիկիայի հայկական թագավորության ժամանակներից, երբ Երուսաղեմի առաքելական աթոռը գտնվում էր Կիլիկիո թագավորների քաղաքական պաշտպանության և Ամենայն Հայոց Հայրապետության Սսի աթոռի իրավասության ներքո, Երուսաղեմի հայ եկեղեցու վարչական գործունեությունը սկսում է արտահայտվել երբեմն իբրև «օրհնութեան և շնորհակալութեան գիր», երբեմն՝ իբրև «ուղերձ» հիշատակվող կաթողիկոսական կոնդակներով և հրամանագրերով[1]: Այսպես, Երուսաղեմի պատրիարքական կոնդակի

** Ներկայացվել է 20. VI. 2023 թ.: Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, պ. գ. թ. Ա. Զոհրաբյանը (18. VII. 2023 թ.): Ընդունվել է տպագրության 29. XI. 2023 թ.:*

[1] Տե՛ս Մելիք-Թանգյան. 1905, 129, Բաբգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ. 1939, 1253:

ճակատագարդը և մի քանի տողով Երուսաղեմի վանքի տիտղոսներն ամփոփող փաստաթուղթը[2] *ուշագրավ է իբրև թղթագրության տեսակ, քանի որ վավերագրի ձևաբանությունը, գեղարվեստական հարդարանքը, կաղապարային արտահայտություններն ու փառատրական տողերին նախորդող կնիք-վավերացումը տիպական են կոնդակների կանոնական ձևաչափին: Կարմիր, ըղձրակ կնիքի հայատառ գրությունը հիշատակում է. «ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐԲ)Բ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈՉ ՊԱՐՏՈՒՑ ԱՅԼ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ» (տե՛ս նկ. 1, 1 ա)*[3]*:*

Նկ. 1:

Նկ. 1 ա:

Իսկ Օսմանյան իշխանության շրջանում Երուսաղեմի սրբավայրերում Հայոց պատրիարքության իրավասության շրջանակները սահմանող հրամանագրերի, հէօճէթների[4]*, խաթթերի*[5]*, արտոնագրերի և այլ պաշտոնագրերի կարևորությունը հատկապես նկատելի է դառնում դարասկզբի Թեոդորոս Բ Վանեցի պատրիարքի (1801–1818) աթոռակալության տարիներին*[6]*: Մասնավո-*

---

[2] *Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), Կաթողիկոսական դիվան (այսուհետ՝ ԿԴ), թղթ. 244, վավ. 236:*

[3] *Ներկայացվող արձանագրությունների ընթերցման համար օգտագործել ենք ընդունված հետևյալ պայմանական նշանները. տողափոխը տրվել է մեկ գծով /, համառոտագրությունները բացվել են կոր փակագծերով ( ), կապգրություններն ու կցագրությունները ընդգծվել են* (underline)*, ուղղագրական սահմանված կանոններից շեղումներն արտահայտվել են շեղ* (italic)*:*

[4] *Հէօճէթ – արքունի գիր, կալվածաթղթերի արձանագրությունը պետական կտրոնների վրա (տե՛ս Օ շ ա կ ա ն. 1934, 652):*

[5] *Ս ա ա լ ա ն ե ա ն ց. 1931, հ. Բ, 842: Խաթթեր=խաթ – գրություն, հրամանագիր, արտոնագիր, հրովարտակ (տե՛ս Ք ե օ մ ի ւ ր ճ ե ա ն. 1982, 352):*

[6] *Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Յ ա կ ո բ ե ա ն. 2021, 239–247:*

բապես, ուշագրավ է գաղտնի պահված հրովարտակների օգնությամբ[7] 1806 թ. հայերին սեփականությունից զրկելու հույների Անթիմոս պատրիարքի (1788–1808) փորձը: Այս առիթով Թեոդորոս պատրիարքը դիմում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքության օգնությանը, ինչին ի պատասխան Հովհաննես Բաբերդցի պատրիարքը (1802–1813) պահանջում է որպես փաստ ներկայացնել հին հրովարտակները: Երուսաղեմը կարողանում է միայն «թուրալ»[8] հրովարտակների պատճենները տրամադրել, քանի որ Եղիազար Այնթապցու (1651–1625) ժամանակներից ի վեր հրովարտակների բնագրերը պահվում էին Կ. Պոլսում, և դրանք հանձնելու բոլոր փորձերն ապարդյուն էին: Ենթադրելի է, որ ներկայացված պաշտոնագրերի վավերականության նկատմամբ առաջացած կասկածները պայմանավորված էին կնիքների բացակայությամբ, ինչը կարող էր բավարար հիմք լինել դրանց իսկությանը չվստահելու համար: Ի վերջո, հայերի և հույների միջև սեփականության նկատմամբ առաջացած այս վեճը հայերի օգտին չի լուծվում:

Այսպես, վերոհիշյալ պատրիարքին առնչվող որոշ վավերագրեր, թեև առավելապես ուղղված են Սբ. Աթոռի դրամական գործառնությունները վարող պաշտոնյաներին, այդուհանդերձ, փաստագրերի վավերացման համար գործածվել են տարաբնույթ կնիքներ:

Թեոդորոս պատրիարքի՝ 1810 թ. ապրիլի 17-ի ձեռագիր կոնդակում՝ հասցեագրված մահտեսի Եղիազարին, նա նախ շնորհակալություն է հայտնում իրեն ուղարկած նվերի համար, ապա վերջինիս կարգում է Երուսաղեմի Աթոռի գանձապահ[9]: Վավերագիրը հաստատված է կրկնակի կնիքով: Առաջինը, որ հաստատում է վավերագրի ճակատը, հետևյալ արձանագրությամբ է. «Է/Յ(ԻՍՈՒՍ)Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՊԱՏՐ(ԻԱՐ)Ք ՍՐԲ(Ո)Յ ԵՐ(ՈՒ)Ս(Ա)Ղ(Ե)ՄԻ ՌՄԽԹ (1800)»: Իսկ դարձերեսին՝ ամթոռանիստ եկեղեցու կարմիր զմուռսից կնիքը՝ «Ս(ՈՒՐ)Բ Յ(Ա)ԿՈԲ» արձանագրությամբ (տե՛ս նկ. 2, 3):

Թեոդորոս պատրիարքի՝ 1810 թ. ձեռագիր կոնդակը՝ հասցեագրված պատրիարքարանի գանձապետ մահտեսի աղա Եղիային, Սահակ վարդապետի կատարած չարաշահությունների և նրա տեղը Ստեփաննոս վարդապետին նշանակելու մասին է: Փաստաթղթի վերին կենտրոնում տեսնում ենք Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի կնիքը՝ «ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐ)Բ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈՉ ՊԱՐՏՈՒՅ ԱՅԼ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ» արձանագրությամբ (տե՛ս նկ. 4):

Մեկ այլ՝ 1814 թ. մարտի 29-ի նամակով Թեոդորոս պատրիարքը խնդրում է Կարին քաղաքի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսին՝ օժանդակել նվիրակ Եղիա եպիսկոպոսին ժողովրդից նվերներ հավաքելու հարցում, որպեսզի հնա-

---

[7] *Օրմանեան. 1960, 3373–3376:*

[8] *Թուրալը=Թուղրալը – սուլթանական կնիքով հրովարտակ (տե՛ս Սաւալանեանց. 1931, հ. Բ, 843):*

[9] *ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆ., թղթ. 158, վավ. 85:*

բավոր լինի վճարել սրբատեղիների վրա դրված հարկը[10]: Վավերագիրը հաստատված է պատրիարքի փոքր անվանական կնիքով, որն ունի հետևյալ

Նկ. 2:
Կնիքի չափս՝ 3.6 սմ:

Նկ. 3:

Նկ. 4:
Կնիքի չափս՝ 3.6 սմ:

արձանագրությունը. «ԹԷՈԴՈՐՈՍ/ Պ(Ա)Տ(ՐԻԱ)ՐՔ ԵՐ(ՈՒՍԱՂԵ)մԻ/ ՌՄԽԹ (1800)» (տե՛ս նկ. 5): Եռատող արձանագրությունը երկաթագիր է, բացառություն է միայն մ-ն, որը փոքրատառ է և, հավանաբար, վրիպակ: Դարձերեսին կրկին առկա է Սրբոց Հակոբյանց եկեղեցու զմուռսից կնիքը՝ «Ս(ՈՒՐ)Բ Յ(Ա)-ԿՈԲ» գրությամբ (տե՛ս նկ. 6): Թեոդորոս պատրիարքի ներկայացված անձնական կնիքի գործածման շրջանակը բավական ընդգրկուն է. այն տեղ է

Նկ. 5:
Կնիքի չափս՝ 2.1 x 1.8 սմ:

Նկ. 6:

գտել ոչ միայն վավերագրերում, այլև՝ ձեռագրերում: Այս մասին տեղեկանում ենք Նորայր Պողարյանի կազմած Երուսաղեմի ձեռագրացուցակից, որտեղ նկարագրելով «Հակոբ Նալյան (1758) Հմր. 78 Քարոզագիրքը. –4»-ում հիշատակվում է սույն կնքադրոշմը՝ «Թէոդորոս Պատրիարք Երուսաղէմի, ՌՄԽԹ»[11]: Այն հանդիպում է նաև պոլսահայ պատմաբան, հավաքորդ Կարո Քյուրքմանի մասնավոր հավաքածուում պահվող մի ծախսամատյանում, որտեղ, ի թիվս այլ դրոշմների, տեղ է գտել ներկայացվող կնիքը (տե՛ս նկ. 7): Այսպիսով, միևնույն կնիքը տարաբնույթ փաստաթղթերում փոխում է իր գործածման նշանակությունը: Եթե վավերագրի սկզբում է դրվում, այն

[10] *ՄՄ, Կարապետ Բագրատունի արքեպիսկոպոսի ֆ., թղթ. 163 ա, վավ. 81:*
[11] *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց. 1966, 267:*

ստանձնում է անձի նույնականացման գործառույթը, իսկ ֆինանսական հաշիվների մատյանում՝ հաստատում ելից և մտից հաշիվները, ապա ձեռագրում ցուցում է պատկանելիությունը:

Նկ. 7:

Պատրիարքի՝ 1815 թ. օրհնության և շնորհակալության մեծադիր կոնդակը՝ ուղղված Խոյ քաղաքի Սբ. Սարգիս եկեղեցու հոգևորականներին ու դանձապետ մահտեսի Եղիային, 300 ղուրուշ[12] դանձանակի դրամի ստացման մասին է[13]: Փաստաթղթի վերին կենտրոնում առկա է մեծ կնքադրոշմ, որի համեմատաբար ընդարձակ արձանագրությունը հիշատակում է. «ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐ)Ք Է(ՐՈՒՍԱ)Ղ(Ե)ՄԻ ԱԹՈՌՈՅՍ ՍՐԲ(Ո)Յ Յ(Ա)Կ(Ո)ԲԵԱՆՅ ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Ք Յ(Ա)ՐՈՒ(Թ)Ե(ԱՆ) ԶԷ Պ(Ա)ՐՏԻՑ ԱՅԼ ՕՐՀՆ(Ո)ՒԹԵ(ԱՆ)» (տե՛ս նկ. 8):

Նկ. 8:
Կնիքի չափս՝ 5.7 սմ:

Թեոդորոս պատրիարքի ներկայացված կնքադրոշմներում, որպես համաժամանակյա կառուցվածք, պատկերը զուգորդվում է իր շուրջը դաջված գրության հետ: Բոլորագիծ երկաթագիր արձանագրությունները հիմնականում նույնիմաստ են, ձևակերպման, հապավման կամ կցագրման տարբերություններով: Այդուհանդերձ, նկատելի է մի հետաքրքիր դրվագ: Հիմնականում մեծ կնիքի արձանագրությունները սկսվում են «ԿՆԻՔ» բառով, ինչը նորարարություն է մինչ այս մեզ հանդիպած հայ բարձրաստիճան հոգևորականների

---

[12] *1815 թ. 1 արծաթե ղուրուշը կշռում էր 5.13 գ՝ արծաթի 73 տոկոս պարունակությամբ (տե՛ս* Pamuk. 2000, 191).

[13] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 243, վավ. 145:*

կնիքներում: Թեև պաշտոնագրերում անպայման հիշատակվում է վավերագրի հեղինակ բարձրաստիճան հոգևորականը, առկա է համապատասխան ստորագրությունը, այդուհանդերձ, դա հաստատող կնիքը չի նշում կնքատիրոջը, նրա անունը կամ զբաղեցրած դիրքը. փոխարենն արտահայտում է իր պատկանելիությունը տվյալ հաստատությանը, ինչպես արձանագրել է Մաղաքիա Օրմանյանը՝ «Անոնք Երուսաղէմի կնիքով գիր մը կը ցուցնեն ...»[14]: Այս դեպքում, արձանագրությունների հիմնական մասը կազմող «ՍՐԲ(Ո)Յ Յ(Ա)Կ(Ո)-ԲԵԱՆՅ»-ը, որը Երուսաղեմի Հայոց Առաքելական աթոռի մայր եկեղեցին է, ներկայացնում է պահապան սրբերին՝ Զեբեդեյան Սբ. Հակոբին և Տեառն եղբայր Սբ. Հակոբ առաքյալին, ինչով էլ պայմանավորված է եկեղեցու հոգևնակի անվանումը: Իսկ «Ս(ՈՒՐ)Բ Յ(Ա)ՐՈՒ(Թ)Ե(Ա)Ն»-ը որոշ օրինակներում խորհրդանշում է Քրիստոսի հրաշափառ հարությունը, այլ օրինակներում՝ այդ նույն խորհրդի և ամբողջության մեջ՝ Երուսաղեմի Սբ. Հարության տաճարը: Քրիստոսի խաչելությունից և թաղումից հետո Քրիստոսի հարությունը, իբրև կյանքի հաղթանակ մահվան հանդեպ, կնիքներում արտահայտվել է «ՈՉ ՊԱ-ՏՈՒՅ ԱՅԼ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ»՝ համբարձավ Աստված օրհնությամբ մեկնաբանությամբ:

Երուսաղեմի իրավահաջորդ պատրիարք Գաբրիել Նիկոմեդացու (1819–1840) կնքված որոշ վավերագրեր, որոնք թեև բնույթով միատեսակ են և առավելապես Սբ. Աթոռի նվիրատվություններն են ներկայացնում, կարևոր են այնքանով՝ հենց այդ նվիրաբերությունների շնորհիվ է պահպանվել Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության կրոնական ու մշակութային ներկայությունը Սբ. Երկրում:

Այսպես, 1820 թ. ապրիլի 4-ին Գաբրիել պատրիարքը գրությամբ հայտնում է Կարին քաղաքի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսին, թե Սբ. Աթոռի նախկին նվիրակ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը բուժման համար գալու է Կարին և նախազգուշացնում է՝ նրան ոչինչ պետք չէ տալ Երուսաղեմի հավելյալ արդյունքից[15]: Վավերագիրը հաստատված է պատրիարքի անձնական փոքր կնիքով, որի քառատող արձանագրությունը հետևյալն է. «Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)/ ԳԱԲՐԻԷԼ/ Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱՐ)Ք. ԵՐ(ՈՒ)Ս(Ա)Ղ(Ե)Մ(Ի)/ ՌՄԿԸ (1819)» (տե՛ս նկ. 9): Բացի այս, փաստաթղթի դարձերեսին կա ևս մեկը, որը զմուռսից է՝ «Ս(ՈՒՐ)Բ Յ(Ա)ԿՈԲ» արձանագրությամբ (տե՛ս նկ. 10):

Ինչպես նախասաց պատրիարքից, այնպես էլ Գաբրիել Նիկոմեդացուց՝ Կարապետ արքեպիսկոպոսին ուղղված գրությունների հաստատման համար կիրառված է կնքադրման միևնույն կարգը. վավերագրի դիմերեսի ձախ անկյունում տեսնում ենք անվանական փոքր կնիքը, իսկ դարձերեսին՝ Սբ. Հակոբ վանքի կարմիր զմուռսից դրոշմը:

Գաբրիել պատրիարքի՝ 1825 թ. մարտ 29-ի օրհնության և շնորհակալության ձեռագիր «կոնտակս» մահտեսի Հակոբ ազնիվ աղայի միջոցով հասցեագրված է Ավետիս աղային[16]: Կնիքի երկաթագիր արձանագրությունը նշում է.

---

[14] Օրմանեան. 1960, 2729:

[15] ՄՄ, Կ. Բագրատունի արքեպիսկոպոսի ֆ., թղթ. 163 ա, վավ. 340:

[16] ՄՄ, 2007 թ. տարեկան ձեռքբերումների անմշակ ֆ., ակտ № 1:

«ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐ)Բ Է(ՐՈՒՍԱ)Ղ(Ե)ՄԻ ԱԹՈՌՈՅՍ ՍՐԲ(Ո)Յ Յ(Ա)Կ(Ո)ԲԵԱՆՅ ԵԻ Ս(ՈՒՐ)Բ Յ(Ա)Ր(Ո)Ի(Թ)Ե(ԱՆ) ԶԷ Պ(Ա)ՐՏԻՅ ԱՅԼ ՕՐՀՆ(Ո)ԻԹԵ(ԱՆ)» (տե՛ս նկ. 11):

Նկ. 9:
Կնիքի չափս՝ 2.3 x 1.9 սմ:

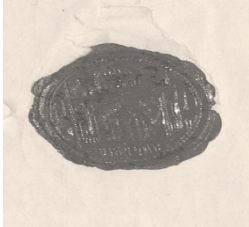

Նկ. 10:

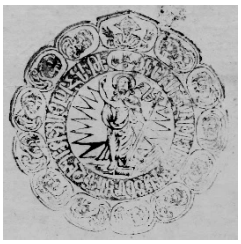

Նկ. 11:
Կնիքի չափս՝ 5.7 սմ:

Մարտի սկզբի (տարեթիվն անընթեռնելի է) Գաբրիել պատրիարքի կոնդակը՝ մահտեսի Ստեփան աղային Սրբոց Հակոբյանց եկեղեցու օգտին արված նվիրատվությունների և հանգանակությունների, ինչպես նաև՝ Երուսաղեմի նվիրակ Կիրակոս արքեպիսկոպոսի վեքիլական արդյունավետ ծառայության մասին է: Կոնդակը հաստատող կնիքի արձանագրությունը հետևյալն է. «Յ(ԻՍՈՒՍ)Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ԳԱԲՐԻԷԼ Պ(Ա)ՏՐ(Ի)ԱՐՔ ՍՐԲ(Ո)Յ ԵՐ(ՈՒ)Ս(Ա)Ղ(Ե)ՄԻ ՌՄԿԸ»[17] (տե՛ս նկ. 12):

Նախորդ դարաշրջանի բազմաթիվ պատրիարքական կնքադրոշմներում «պատրիարք» տիտղոսը զուգակցում է «վարդապետ» տիտղոսի հետ, ինչպես փաստում է Երուսաղեմի պատրիարք Պետրոս Եվդոկիացուց (1793–1800) մեզ հասած դրոշմակնիքի արձանագրությունը՝ «Յ(ԻՍՈՒՍ)Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ Պ(Ե)ՏՐՈՍ Վ(Ա)ՐԴ(ԱՊԵ)Տ Պ(Ա)ՏՐ(ԻԱՐ)Ք Ս(ՈՒՐ)Բ ՅԵ(ՐՈՒՍԱՂ)ՄԻ ՌՄԽԳ (1794)» (տե՛ս նկ. 13)[18]: Մինչդեռ քննվող ժամանակաշրջանի պատրիարքական կնիքներում այս ավանդույթը սակավ է: Երուսաղեմի հայոց ա-

Նկ. 12:
Կնիքի չափս՝ 4 սմ:

Նկ. 13
Կնիքի չափս՝ 4 սմ:

ռաջին պատրիարք Աբրահամ փաթրիքով սկսած, որի մասին հիշատակում է ոչ միայն հայ պատմագրությունը, այլև՝ Սբ. Աթոռի Պատրիարքարանի դիվաննե-

[17] *Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 332, ց. 1, գ. 804, թ. 3:*
[18] *ՄՄ, Ավ. Հովհաննիսյանի անմշակ ֆ., թղթ. 262/2, վավ. 15:*

ում պահվող Ալի, Մուհամմադ, Օմար խալիֆաների հրովարտակները[19], Սարգիս արքեպիսկոպոսով (1281–1313) և հաջորդներով շարունակաբար Երուսաղեմի առաջնորդները կրել են պատրիարք տիտղոսը: Վերջինս հայ եկեղեցու վարդապետությունն անսասան պահելու համար Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանի հրովարտակով Երուսաղեմն անկախ է հռչակել Կիլիկիո կաթողիկոսությունից[20]. « ...էառ հրովարտակ յամիրայէն Եգիպտոսի՝ իշխել 'ի վերա իւրոցն անկախ 'ի կաթողիկոսէն և յարքայէ և ետ կոչել զինքն պատրիարգ եէրուսաղմի և այս եղև յամի տեառն 1311»[21]:

Գաբրիել պատրիարքի՝ 1834 թ. ապրիլի 22-ի ձեռագիր կոնդակը ուղղված է Խոյ քաղաքի Սբ. Սարգիս եկեղեցու քահանաներին, իշխաններին և ժողովրդին 320 ղուրուշ նվիրատվությանը[22]: Փաստաթղթի վերին կենտրոնը զարդարում և հաստատում է կարմիր մեծ կնիքը, որը խիստ հանդիսավոր է: Այն պատկերով է և բոլորաձև «Է/ ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐ)Ք Ե(ՐՈՒՍԱ)Ղ(Ե)ՄԻ ՍՐԲ(ՈՅ) ՅԱՐ(ՈՒ)-ԹԵ(Ա)Ն Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ԵՒ ՍՐԲ(Ո)Յ Յ(Ա)Կ(Ո)Ք(Ա)Յ ԱԹՈՌՈՅ ԱՄ(ԵՆԱՅՆ) Հ(Ա)Յ(Ո)Յ ՕՐՀՆՈՒԹԵ(Ա)Ն ԵՒ ՈՉ ՊԱՐՏՈՒՅ» արձանագրությամբ (տե՛ս նկ. 14):

Ուսումնասիրության ընթացքում հայտնի է դարձել Գաբրիել Նիկոմեդացու 10 կնիք[23]: Հավանաբար, բարձրաստիճան հոգևորականների կողմից բազմակի կնիքների գործածումը պայմանավորված էր ավելացող վարչական պարտականություններով և պահանջներով[24]: Թեև դրանցում համառոտագրված գրությունները կրկնվում են, սակայն նույնը չեն և ոչ էլ վերանորոգություն են. գուցե փոփոխվել է վարպետը կամ, պարզապես, կնիքը նորովի է պատրաստվել: Որպես կանոն՝ Հայոց պատրիարքությունների կնիքներն ավելի երկար կիրառություն ունեին, քան առանձին պատրիարքներինը: Եթե հոգևորականի անձնական կնիքի գործածումը սահմանափակվում էր մինչև կյանքի վերջ և մահվանից հետո կա՛մ ոչնչացվում էր, կա՛մ արխիվացվում, ապա եկեղեցական հաստատությունների կնիքը գործածվում էր երկար ժամանակ, երբեմն՝ նույնիսկ դարեր, քանի որ փոփոխելու պատճառ առանձնապես չէր լինում: Այս իմաստով հետաքրքրական է Երուսաղեմի Հովակիմ Քանաքեռցի (Ծովածին) պատրիարքի (1775–1793)՝ 1786 թ. մարտի 12-ի տպագիր կոնդակը՝

---

[19] *Սաւալանեանց. 1931, հ. Ա, 271:*

[20] *Բաբգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ. 1939, 1264: Զուգահեռաբար, Կիլիկիո կաթողիկոսները երկար ժամանակ չէին հրաժարվում Սբ. Աթոռի նկատմամբ իրենց իրավասություններից և «կաթողիկոս» տիտղոսին զուգահեռ, ներկայանում էին նաև իբրև Երուսաղեմի պատրիարքներ, ինչպես Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Ա Քիլիցին (1674–1686), որի մասին հիշատակում է Բ. Կյուլեսերյանը՝ մեջբերելով Վատիկանի հայերեն ձեռագրերից թիվ 30-ի էջ 107–108-ից «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Սահակ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ Պատրիարք Սուրբ Աթոռոյն յԵրուսաղէմայ ...», իսկ կնիքին վրայ փորագրուած է. «Քրիստոսի ծառայ Սահակ Կաթողիկոսի Հայոց Պատրիարգ Սուրբ Երուսաղէմայ ՌՃԻԳ (=1674)»:*

[21] *Զամչեանց. 1786, 313:*

[22] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 243, վավ. 206:*

[23] *Պատրիարք Գաբրիել Նիկոմեդացու այլ կնիքները տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1537, թ. 1, ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 243, վավ. 208, թղթ. 244, վավ. 329:*

[24] Dalton. 1992, 4.

ուղղված Կարապետին 1 դուրուշ լուսագին նվիրաբերելու համար[25]*: Վավերագիրը հաստատված է մեզ արդեն հայտնի «ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐԲ)Ք ՀԱՐՈՒԹԵ(ԱՆ) ՈՉ ՊԱՐՏՈՒՅ ԱՅԼ ՕՐՀՆ(Ո)ՒԹԵ(ԱՆ)» արձանագիր կնիքով (տե՛ս նկ. 15): Դժվար է ճշգրտությամբ թվագրել պատրիարքարանի կնիքները, քանի որ հիմնականում դրանք թվակիր չեն, ինչպես այս դեպքում կնիք կրող փաստաթուղթն է ժամանակի ճշգրտման միջոցը կամ որոշ դեպքերում թվագրումը հիմնված է պատկերների, արձանագրությունների, գործածված թղթի վրա, որոնք թույլ են տալիս հստակեցնել ժամանակագրությունը*[26]*:*

Միևնույն կնիքի երկարաժամկետ գործածումը կիրառելի էր նաև վարչական մարմինների դեպքում: Հետաքրքրական է Երուսաղեմի Աթոռի փոխանորդ Դավիթ եպիսկոպոսի՝ 1849 թ. ապրիլի 10-ի նամակը կաթողիկոսին, թե Գևորգ եպիսկոպոսի միջոցով ստացել է օրհնության կոնդակը, այս մասին հայտնել է ամիրաներին և միաբաններին, ապա նրանց ողջույնն է հաղորդում Էջմիածնի միաբանությանը[27]*: Գրությունը սև թանաքով միակնիք է՝ «Է/ ՎԷՔԻԼԱԿԱՆ ԿՆԻՔ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՆ ԵՐ(ՈՒ)Ս(Ա)ՂԷՄ», իսկ օմաններեն բաժնում՝ «ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՐԲՈՅՆ ՅԱԿՈԲՅԱՆՑ ՎԱՆՔԻ ՎԵՔԻԼ» արձանագրությամբ (տե՛ս նկ. 16): Այս կնքադրոշմը հետաքրքիր է իր երկլեզվյան գրությամբ, եթե դիտարկում ենք, պատրիարքարանի գործունեությունը ոչ միայն հայերի, այլև օտարների համատեքստում: Բացի այդ,*

Նկ. 14:
Կնիքի չափս՝ 5.4 սմ:

Նկ. 15:
Կնիքի չափս՝ 15 սմ:

Նկ. 16:
Չափս՝ 2.9x 2.6 սմ:

կնիքն անվանական չէ և կարող էր փոխանցվել նրան, ով որպես Երուսաղեմի վեքիլ հանդես կգար: Ուշադրություն դարձնենք նաև «վեքիլ» կոչմանը: Դեռևս 1726 թ. Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի բարձրաստիճան հոգևորականների կողմից ընդունված կանոններից մեկը, որն առնչվում էր օտարալեզու եզրույթների գործածմանը, հետևյալ վճիռն էր ազդարարում. «Եթէ յայսմհետէ ոք յանդգնեալ համարձակիցի զաշխարհական ոք պապա եւ նազըր անուամբ, եւ կամ այլ ինչ անուանակոչութեամբ ի Սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ վերակացու եւ գլխաւոր գործակալ առնել, եւ նօրա զայլեւայլ ճանապարհս ցոյց տալ, յորմէ պատճառի վնասն Սրբոյն Յակոբայ, այնպիսին թէ կարգաւոր իցէ եւ թէ աշխարհական, նզովեալ եղիցի»[28]*: Զարմանալի է, թե ինչպես ընդունված կարգը շրջանցելով՝ հնարավոր է դարձել պապա, նազըր, վեքիլ, դապգի-*

[25] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 6, վավ. 140:*
[26] Mand. 2010, 1.
[27] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 146, վավ. 372:*
[28] *Օրմանեան. 1915, 11:*

մալ կոչումները փոխարինել ներկայացուցիչ, մատակարար, կալվածապետ, համարակալ կոչումներով[29]:

Երուսաղեմի հաջորդ պատրիարք Զաքարիա Կոփեցու (1841–1846) աթոռակալման կարճ ընթացքից հայտնի է երկու կնքադրոշմ: Առաջինը վավերացրել է 1842 թ. ապրիլի 19-ի Զաքարիա պատրիարքի շնորհակալական կոնդակը՝ ուղղված Նոր Նախիջևանի քաղաքացի Մկրտիչ Մարգարի Օղաբաշովին Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքին նվերներ մատուցելու առթիվ[30]: *Կնիքի արձանագրությունը հետևյալն է. «ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐ)Ք Է(ՐՈՒՍԱ)Ղ(Ե)ՄԻ ԱԹՈՌՈՅՍ ՍՐԲ(Ո)Յ Յ(Ա)Կ(Ո)ԲԵԱՆՑ ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Ք Յ(Ա)Ր(Ո)Ի(Թ)Ե(ԱՆ) ԶԷ Պ(Ա)ՐՏԻՑ ԱՅԼ ՕՐՀՆ(Ո)ԻԹԵ(ԱՆ)» (տե՛ս նկ. 17): Այստեղ կրկին հանդիպում ենք մեծ կնքադրոշմի, որը, չլինելով անվանակիր, խնդրահարույց է: Այս իմաստով ուշագրավ է հետևյալ պատմական անդրադարձը: 1714–1715 թթ., երբ Կ. Պոլսի Հովհաննես Թ Կոլոտ Բաղիշեցի պատրիարքի (1678–1741) նախաձեռնությամբ Երուսաղեմի փոխանորդ է կարգվում ընչաքաղցությամբ հայտնի Հովհաննես Պալբքէսիրցին, որոշ ժամանակ անց նկատվում է վանական հասույթների վատնում, հայապատկան կալվածքների, ունեցվածքի կողոպուտ, վաճառվում կամ գրավ է դրվում Երուսաղեմի եկեղեցուն պատկանող ունեցվածքը, շարունակ ավելանում են պարտքերը, մինչև իսկ վտանգվում է Սբ. Փրկիչ վանքի պատկանելիությունը: Ժողովրդի և միաբանների ուժեղ ընդդիմության արդյունքում Հովհաննես Կոլոտը հեռացնում է փոխանորդին՝ խոստանալով տարիների ընթացքում մարել կուտակված պարտքերը: Ապա նորանոր փոխառությունների վերջը տալու համար պատրիարքը որոշում է. «… ջնջել պաշտօնական կնիքը՝ յորոյ վերայ գրեալ էր անուն սրբոյ աթոռոյն, և որով զմուրհակս պարտուցն կնքէին, և որ հասարակ կնիք կամ օրթայի կնիք կանուանէր, այլ Կոլոտ կնիք պարտուց կանուանէ զայն: Անհատական անուն չկար կնիքին վրայ, որով ոչ ոք անձնապէս պարտական կը սեպուէր, և ի կնքողաց փող մի չէր գնայր, անոր համար ամէն փոխանորդներ և մատակարարներ անխտրապէս զբաղում թէմէսիւքս մօհրէին»*[31]:

Նկ. 17:
Կնիքի չափս՝
5.7 սմ:

Երկրորդ՝ 1844 թ. ապրիլի 15-ի ձեռագիր գրությամբ Զաքարիա պատրիարքը ոմն սրբազան եղբոր (ենթադրվում է՝ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին) հարցնում է Ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսի (1843–1857)՝ Մայր Աթոռ ժամանելու մասին[32]: *Փաստաթուղթը հաստատված է պատրիարքի անվանական փոքր կնիքով, որի անվան կապդրությամբ կազմված արձանագրությունը հետևյալն է. «Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ/ ԶԱՔԱՐԻԱ ՊԱՏՐԻԱՐՔ/ Ս(ՈՒՐ)Բ Ե(ՐՈՒՍԱ)Ղ(Ե)/ՄԻ/ 1841» (տե՛ս նկ. 18):*

Երուսաղեմի Աթոռի հաջորդ պատրիարք Կիրակոս Երուսաղեմացու (1846–1850)՝ 1847 թ. ապրիլի 1-ի գրությունն ուղղված է կաթողիկոսին (ենթադրելի է՝

[29] Օրմանեան. 1915, 9:
[30] ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 542, թ. 1:
[31] Օրմանեան. 1960, 2798:
[32] ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 120, վավ. 444:

Ներսես Աշտարակեցուն): Նկատի ունենալով, որ միաբան եպիսկոպոսները ծերացել են և նոր հոգևորականների կարիք կա՝ Երուսաղեմի պոլսական փոխանորդ Գևորգ վարդապետին ուղարկում է եպիսկոպոս ձեռնադրելու, իսկ նրան փոխարինելու համար Կ. Պոլիս է ուղարկում Դավիթ ծայրագույն վարդապետին[33]*: Գրության ստորին աջ անկյունում առկա է վարդապետական գավազանով արտահայտված կարմիր, ձվածիր կնքադրոշմ, որի արձանագրությունը հիշատակում է. «Է/ ԿԻՐԱԿՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՍՈՒՐԲ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ 1847» (տե՛ս նկ. 19):*

Նկ. 18:
Չափս՝ 2.9 x 1.4 սմ:

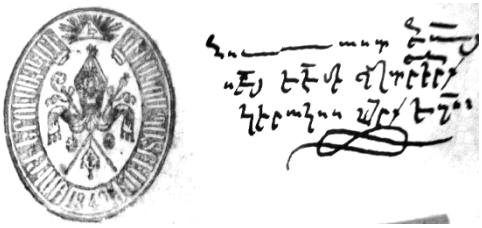

Նկ. 19:
Կնիքի չափս՝ 3.1 x 2.4 սմ:

Այսօրինակ կնիքի գործածման մասին ուշագրավ վկայության ենք հանդիպում դեռևս անցյալ՝ XVIII դարի Երուսաղեմի Գրիգոր Շղթայակիր (1717–1749) պատրիարքի նամականիին ծանոթանալիս: Մասնավորապես, նամականու հրատարակիչ Արայ Գալայճեանի առաջաբանում ասվում է. «Նամակներուն աւարտին գտնուող Շղթայակիրի կնիքը յաճախ վերցուած է, յայտնի չէ թէ որու կողմէ. այսպէս է պարագան նամակներու մօտ կէսին համար: Կնիքը կարմիր մելանով է, հաւկթաձեւ, վարդապետական գաւազանով մը, եւ կը կարդացուի՝ Գրիգոր Վարդապետ»[34]*: Գրիգոր պատրիարքի գուցե նույն, գուցե այլ կնիքի մասին ուշագրավ հիշատակության ենք հանդիպում նաև Տ. Սավալանյանցի մի ծանոթագրության մեջ. «Անոր պատրիարքական կնիքը կը կրէ Հայոց ՌՃԿԶ թուականը որ կը համապատասխանէ Քրիստոսի 1717 թուականին ...»*[35]*:*

Կիրակոս պատրիարքի՝ 1850 թ. ապրիլի 23-ի օրհնության տպագիր կոնդակը՝ հասցեագրված պարոն Բարսեղ Արծրունյանին՝ ի նպաստ Երուսաղեմի կատարած հանգանակության առթիվ է[36]*: Փաստաթղթի վերին կենտրոնում*

---

[33] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 129, վավ. 88:*
[34] *Գալայճեան. 1971, 353:*
[35] *Սաւալանեանց. 1931, հ. Բ, 690:*
[36] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 259, վավ. 170:*

առկա է կնքադրոշմ: Արձանագրությունը հիշատակում է. «ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐԲ)Ք ՀԱՐՈՒԹԵ(ԱՆ) ՈՉ ՊԱՐՏՈՒՑ ԱՅԼ ՕՐՀՆ(Ո)Ի ԹԵ(ԱՆ)» (տե՛ս նկ. 20):

Թեև Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի և նրա բարձրաստիճան հոգևորականների կնիքները փաստաթղթաշրջանառության մեջ զգալիորեն ներկայանում են ընդհանրացված ձևով և, սակայն, անձի ու հղվող տեքստի նույնականացումից զատ, կնքադրոշմներն անհրաժեշտ է դիտարկել իբրև Երուսաղեմում քրիստոնյա հայության վարչական, կրոնական, մշակութային ներկայացուցչության խորհրդանիշ, տվյալ միջավայրի սոցիալ-մշակութային կոդի և ռազմավարության շրջանակում:

Երուսաղեմի պատրիարքական աթոռին հաջորդում է Հովհաննես Մովսիսյան Զմյուռնիացին (1850–1860): 1852 թ. մարտի 30-ին Երուսաղեմի պատրիարք Հովհաննես արքեպիսկոպոսը գրությամբ Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսին հայտնում է, որ մահտեսի Հարություն աղան, խորին ծերության հասնելով, մահացել է հունվարի 20-ին[37]: Գրության ավարտին՝ աջ անկյունում, առկա է կարմիր թանաքով ձվածիր կնիք՝ «Յ(Ո)ՎՀ(Ա)ՆՆ(Ե)Ս/ Պ(Ա)ՏՐ(Ի)Ա(Ր)Ք/ Ս.(ՈՒՐԲ) Ե(Ր)ՈՒՍԱՂԷՄԻ/ 1850» (տե՛ս նկ. 21):

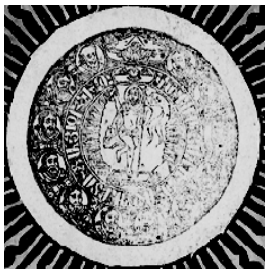

Նկ. 20:
Կնիքի չափս՝ 5.4 սմ:

Նկ. 21:
Կնիքի չափս՝ 3.1 x 2.4 սմ:

1860 թ. ապրիլի 3-ի՝ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի օրհնության տպագիր կոնդակը՝ ուղղված Նախիջևանցի Գրիգոր Նալպանտովին, Երուսաղեմի վանքին նվեր տալու առթիվ է[38]: Ծաղկազարդ կոնդակի վերին կենտրոնում առկա է հստակ փորագրությամբ «Է/ ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐ)Ք Ե(Ր)ՈՒՍԱ)Ղ(Ե)ՄԻ ՍՐԲ(Ո)Յ ՅԱՐ(ՈՒ)ԹԵ(Ա)Ն Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ԵՒ ՍՐԲ(Ո)ՅՆ Յ(Ա)Կ(Ո)Ք(Ա)Յ ԱԹՈՌՈՅ ԱՄ-(ԵՆԱՅՆ) Հ(Ա)Յ(Ո)Յ ՕՐՀՆՈՒ ԹԵ(ԱՆ) ԵՒ ՈՉ ՊԱՐՏՈՒՑ» կնիք, որի կենտրոնը զբաղեցնում է Քրիստոսի Հարության խորհրդապատկերը, իսկ այդ երկուսի միջանկյալ շրջագծում՝ տասներկու առաքյալների գլուխները, որոնք վերին մասում ամբողջանում են աղավնակերպ Սբ. Հոգու, իսկ ցածում՝ Աստծո գառան պատկերով (տե՛ս նկ. 22):

1863 թ. մարտի 31-ի՝ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի օրհնության տպագիր կոնդակը ուղղված է Փերիխան Շահնազարյանին 15 ղուրուշի նվիրատվության դիմաց[39]: Փաստաթղթի վերին կենտրոնում առկա է կնքադրոշմ, որի

[37] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 163, վավ. 3:*
[38] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 260, վավ. 97:*
[39] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 197, վավ. 142:*

եզրային շրջագծով արտահայտված տասներկու առաքյալների գլուխները վերին մասում ամբողջանում են Հայր Աստծո գրկաբաց պատկերով, միջանկյալ հատվածում դաջված է «ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐԲ)Ը ՀԱՐՈՒԹԵ(ԱՆ) ՈՉ ՊԱՐՏՈՒՑ ԱՅԼ ՕՐՀՆ(Ո)ՒԹԵ(ԱՆ)» արձանագրությունը, իսկ կենտրոնում ներկայացված է Քրիստոսի Հարության տեսարանը (տե՛ս նկ. 23): Հետաքրքրական է, որ Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգում, որտեղ զգալիորեն պահպանվում է կնիքների տարբերակիչ մոտեցումը, երբեմն նկատվում են որոշ ընդհանրություններ: Մասնավորապես, առաքյալներին պատկերելու այս մոտեցումը հանդիպել է[40] ավելի վաղ շրջանի՝ Մելքիսեթ (1593–1624)[41] և Աստվածատուր Ա Համադանցի[42] (1715–1725) կաթողիկոսների կնիքներում՝ վկայելով այս տեսակ կնիքի գործածման ավանդույթի անընդհատությունը (տե՛ս նկ. 24, 25):

Նկ. 22:
Կնիքի չափս՝ 5.4 սմ:

Նկ. 23:
Կնիքի չափս՝ 5.4 սմ:

Նկ. 24:
Կնիքի չափս՝ 3.8 սմ:

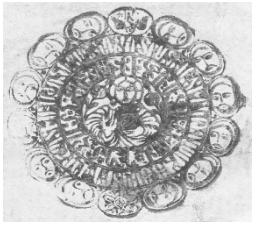

Նկ. 25:
Կնիքի չափս՝ 4.5 սմ:

Պատրիարքական կնիքների պատկերագրությունը

Որքան էլ կնիքի պատկերագրությունն արվեստի գործ չէ, ոչ էլ հիմնական գործառույթը, այդուհանդերձ, Երուսաղեմի պատրիարքական կնիքներում արտահայտված Հիսուս Քրիստոսի Հարության խորհրդապատկերը, հորինվածքային և պատկերապատման առանձնահատկություններով, լրացնում է, առհասարակ, Հարության տեսարանը[43]: Պատկերագրական հիմնական մոտիվների դիտարկումները թույլ են տալիս նկատել, որ դրանց գլխավոր էսքիզը նույնն է, թեև մեկն ավելի պարզ բնույթ ունի, մյուսը հարուստ է դետալներով:

---

[40] Ֆ ա հ ր ա դ յ ա ն. 2019, 157:
[41] ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վավ. 42:
[42] ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վավ. 49:
[43] Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մ կ ր տ չ յ ա ն. 2011, 60:

Տեսարանի դասավորությունը ներկայացնում է լուսապսակով հարություն առնող Փրկչին՝ աջն օրհնության կերպ կամ դեպի երկինք ուղղված դիրքով, ձախը՝ ծածանվող խաչապակ դրոշով: Քրիստոսի մարմնի կեցվածքը մասնավորապես՝ ոտքերի դիրքը, հուշում է, որ նա թափուր գերեզմանից բարձրանում է վեր[44]: Տերունական այս տեսարանից, որը հայտնի է մի շարք դետալների համադրմամբ, կնիքներում արտահայտվում է հիմնականում սարկոֆագը: Երբեմն այն պատկերվում է բաց, կիսաբաց, թեք վեմով՝ համադրվելով ճարտարապետական կառույցի ակնարկին[45]: Խորհրդանշական ձևով պատկերվում է Հիսուս Քրիստոսի խաչելության հավանական վայրը՝ Գանդ կամ Գագաթ (Ղուկ. ԻԳ. 33) անվանումով Գողգոթայի բարձունքը, որի վրա տեսնում ենք երեք խաչափայտ, մեջտեղինը՝ դիրքով ավելի բարձրը՝ Քրիստոսինն է, իսկ աջ և ձախ կողմերինը՝ երկու ավազակներինը: Բացի այս, կնիքների խորհրդապատկերներն ուղղակիորեն վերարտադրում են պատմական եղելությունն ու Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի ձևավորման ընթացքը: Այսպես պատրիարքարանի որոշ կնիքներում նկատելի է Սրբոց Հակոբյանց եկեղեցում գտնվող Գլխադիրի մատուռում ամփոփված Զեբեդէոսի որդու՝ Հակոբոսի (Մտթ. Դ 21) գլուխը:

«Գլխադիր» եզրույթը, որը ցուցում է այն տեղը, ուր դրված է որևէ սրբի գլուխ, ինչպես Մշո Սբ. Կարապետի վանքը, որը համարվում է Հովհաննես Մկրտչի գլխադիրը[46], և, այդուհանդերձ, այս բառն առավել հատկանշական է Երուսաղեմի պատմության համատեքստում: Մեզ հաջողվել է գտնել Գլխադրի պատկանելությամբ կնիքի մի օրինակ՝ Լամբրոնացու «Մեկնութիւն Սաղմոսաց»-ում ՌՂԸ-ՌՃ (1649–1651)[47]: Այլ տեղից կտրված և 170 ա էջում սոսնձված այս կնիքը, որի կենտրոնում կտրված գլուխը զույգ հրեշտակների ձեռքում է, շուրջը մակագրություն՝ «ԿՆԻՔՍ Ս[ՈՒ]ՐԲ Գլխ[ա]դրին է Աթոռի Ամ[ենայն] Հայոց»[48] (տե՛ս նկ. 26), ժամանակին գլխատված պատկերով պսպմանավորված, կարծում ենք, սխալմամբ վերագրվել է Հովհաննես Մկրտչին[49]. իրականում ներկայացնում է Հակոբոս Տեառնեղբայր առաքյալին: Այս դատողությունը հիմնված է ինչպես ավանդույթի վրա, համաձայն որի, առաքյալի նահատակությունից հետո նրա գլուխը հրեշտակների ձեռքով բերվել ու դրվել է Աստվածամոր ձեռքերի մեջ, որից հետո Սբ. Աստվածածանի, Սբ. Հակոբ Տեառնեղբոր (Կրտսեր) և Սբ. Հովհաննես Ավետարանչի ձեռքով ամփոփվել է Երուսաղեմում[50], այնպես էլ արձանագրության «Աթոռի Ամ[ենայն] Հայոց»-ով, որը հուշում է՝ կնիքը աթոռապատկան է:

Երուսաղեմի հաջորդ պատրիարք՝ Եսայի Դ Կարապետյան Թալասցու (1864–1885) աթոռակալության 21 տարիներից հաջողվել է գտնել 4 կնքադրոշմ: Եսայի պատրիարքի ձեռագիր կոնդակն ուղղված է Ալեքսանդր ու

---

[44] Casse, Berserik and Hoyle. 1984, 20–24.

[45] *Մաթևոսյան, Ավետիսյան. 1993, 85:*

[46] *Մալխասեանց. 1944–1945, 444:*

[47] *ՄՄ, ձեռ. հմր. 1528:*

[48] *Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի. 2009, 338:*

[49] *Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի. 2009, 338:*

[50] *Աղաւնունի. 1936, 120:*

Ղազար Թահիրյանցներին և Տեր Սարգիս Հասան Ջալալյանցին: Վավերագիրը հաստատող անվանակիր կնիքի արձանագրությունն է. «Յ(ԻՍՈՒՍ)Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ԵՍԱՅԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ Ս(ՈՒՐ)Բ Ե(ՐՈՒՍԱՂ)ԷՄԻ 1865» (տե՛ս նկ. 27)[51]: Կնիքի կենտրոնում կրկին պատկերված է Հիսուսի՝ բաց գերեզմանից հարություն առնելը:

Նկ. 26:
Կնիքի չափս՝ 4 սմ:

Նկ. 27:
Կնիքի չափսը՝ 4սմ:

Հաջորդ վավերագիրը ներկայացնում է 1869 թ. ապրիլի 20-ի՝ Եսայի արքեպիսկոպոսի օրհնության ձեռագիր կոնդակը՝ հասցեագրված Անդրեաս Օրբելեանցին՝ հույս հայտնելով, որ կօժանդակի Երուսաղեմի վանքին[52]: Փաստաթղթի վերին կենտրոնում տեղ է գտել պաշտոնական կլոր կնքադրոշմը՝ «ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐ)Բ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈՁ ՊԱՐՏՈՒՑ ԱՅԼ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ»: Բացի այս, փաստաթղթի ստորին աջ անկյունում առկա է ևս մեկը, ավելի փոքրը՝ «ՊԱՏՐԻԱՐՔ/ ԵՍԱՅԻ/ Ս.(ՈՒՐԲ) Ե(ՐՈՒՍԱՂ)ԷՄԻ/ 1864» արձանագրությամբ (տե՛ս նկ. 28, 29):

Նկ. 28:
Կնիքի չափս՝ 4 սմ:

Նկ. 29:
Կնիքի չափս՝ 3.1x 2.6 սմ:

1873 թ. ապրիլի 8-ի՝ Եսայի արքեպիսկոպոսի օրհնության տպագիր կոնդակն ուղղված է Տիրուհի Պալասանյանին՝ նրա կողմից Երուսաղեմի վանքին 20 կոպեկ նվեր տալու առթիվ[53]: Փաստաթղթի վերին կենտրոնը զբաղեցնում է «ԿՆԻՔՍ Ս(ՈՒՐ)Բ Է(ՐՈՒՍԱ)Ղ(Ե)ՄԻ ԱԹՈՌՈՅՍ ՍՐԲ(Ո)Յ Յ(Ա)Կ(Ո)ԲԵԱՆՑ ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Բ Յ(Ա)Ր(Ո)Ի(Թ)Ե(ԱՆ) ԶԷ Պ(Ա)ՐՏԻՑ ԱՅԼ ՕՐՀՆ(Ո)ԻԹԵ(ԱՆ)»

---

[51] *ՀԱԱ, ֆ. 332, ց. 1, գ. 804, թ. 14:*
[52] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 217, վավ. 76:*
[53] *ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 260, վավ. 122:*

արձանագրությամբ, կենտրոնում՝ Հարության տեսարանի պարզ հորինվածքով կնիքը (տե՛ս նկ. 30):

1885 թ. ապրիլի 17-ին Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռում հաստատված, իսկ արդեն 1885 թ. դեկտեմբերի 6-ին որպես Երուսաղեմի պատրիարք նշանակված Հարություն Վեհապետյանի պատրիարքական աթոռի փոփոխությունը վերջնական հաստատվում է միայն 1889 թ.[54]: Պատմական այս իրադարձության համատեքստում ուշագրավ է պատրիարք Վեհապետյանի 1897 թ. գրությունը՝ ուղղված Գևորգ ծայրագույն վարդապետին եպիսկոպոսության աստիճան շնորհելու առիթով[55]: Գրությունը հաստատող կնիքը՝ «ՊԱՏՐԻԱՐՔ/ ՅԱՐՈՒԹ.(ԻՒՆ) /Ս(ՈՒՐԲ) Ե(ՐՈՒՍԱՂ)ԷՄԻ/ 1888» արձանագրությամբ է, հուշում է, որ նախքան Երուսաղեմում հաստատվելը, Հարություն արքեպիսկոպոսը լիարժեք ստանձնել էր պատրիարքի պաշտոնը (տե՛ս նկ. 31):

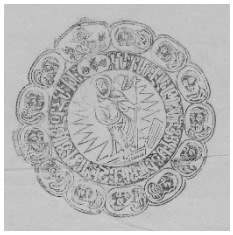

Նկ. 30:
Կնիքի չափս՝ 5.7 սմ:

Նկ. 31:
Կնիքի չափս՝ 3.1 x 2.6 սմ:

Մեկ այլ՝ «Յ(ԻՍՈՒՍ)Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(Ա)Յ ՅԱՐՈՒԹ(ԻՒ)Ն ՊԱՏՐԻԱՐՔ Ս(ՈՒՐ)Բ Ե(ՐՈՒՍԱՂ)ԷՄԻ 1888» արձանագիր կնիքով է հաստատված Հարություն Վեհապետյանի՝ 1889 թ. մայիսի 20-ի կոնդակը՝ հասցեագրված Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանին: Նշվում է, թե Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության զանազան վայրերում ապրող հայերը բավական նյութական օժանդակություն են տրամադրել Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքին և հույս հայտնում, որ օգնությունը կշարունակվի[56]: Կնիքի պատկերը կրկին արտացոլում է Հարության տեսարան՝ վարպետի ձեռագրի փոփոխությամբ առավելապես ներկայացնելով լույսերի մեջ ճառագող Փրկչին (տե՛ս նկ. 32):

1891 թ. փետրվարի 20-ի՝ Հարություն պատրիարքի շնորհակալական նամակը Երուսաղեմի օգտին հավաքված գանձանակաղրամի ստացման, Երուսաղեմի միաբան Գաբրիել վարդապետ Անուշյանի լավ ընդունելության և մի շարք այլ հարցերի մասին է[57]: Վավերագրի վերին ձախ անկյունում առկա է դրոշմ, եզրագծով՝ «ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՌ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ ՅԵՐՈՒ-

[54] Օրմանեան. 1961, 4610:
[55] ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 148, թ. 7:
[56] ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 262, վավ. 77:
[57] ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 236ը, վավ. 28:

ՍԱՂԷՄ», պատկերի ստորին մասում՝ «Մ.(ԱՅՐԱՎԱՆՔ) Հ.(ԱՅՈՑ) Ս.(ՐԲՈՑ) Յ.(ԱԿՈԲՅԱՆՑ)» (տե՛ս նկ. 33):

Դարավերջի պատրիարք Հարություն Վեհապետյանի վերոնշյալ մեծ կնիքով (նկ. 30) ամբողջանում են ժամանակի հաստատված արձանագրային և պատկերագարդման օրինաչափությունները, զուգահեռաբար անվանական կնիքների տարբերությունների համադրությամբ նկատելի են պատկերագրական, ոճական ու արձանագրային փոփոխություններ:

Նկ. 32:
Կնիքի չափս՝ 3.9 սմ:

Նկ. 33:
Կնիքի չափս՝ 4.6 x 3.8 սմ:

Եզրակացություն

XIX դարի տարբեր ժամանակահատվածներին առնչվող դիվանական բնօրինակ փաստաթղթերում արտահայտված կնիքները գործածման սովորությամբ, փաստաթղթին դրոշմման ձևով, պատկերագրական առանձնահատկություններով հայկական Երուսաղեմի կարևոր մշակութային շերտ են ներկայացնում:

Հավաքագրված կնիքների՝ առավելապես հայերեն արձանագրությունները, անկախ աշխարհագրական միջավայրից, տարբեր մշակույթների ազդեցության ոլորտներից, ցուցում են, որ դրանք գերազանցապես գործածվել են ներքին փաստաթղթաշրջանառության մեջ: Միևնույն ժամանակ, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի բազմաբնույթ հարաբերությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ, հայատառ կնիքներին զուգահեռ, պետք է կիրառվեին նաև այլալեզու կնիքներ:

Թափուր գերեզմանից Քրիստոսի հարությամբ սկսված անմահության և հավիտենական կյանքի ճանապարհը, իբրև նվիրական գաղափար, դարձել է նաև կնիքների պատկերագրության հիմնական թեմա: Ընդհանուր բնորոշմամբ, Երուսաղեմի պատրիարքական կնիքների պատկերագրությունը պահպանողական է և նկատելի է զգուշություն փոփոխությունների նկատմամբ:

Սիրանուշ Ֆահրադյան – Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ասպիրանտ, արխիվի ավագ ֆոնդապահ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ուշ միջնադարի պատմություն, արխիվագիտություն, մշակութաբանություն, հնագրություն: Հեղինակ է 5 հոդվածի: fahradyansiranush@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղաւնունի Մ. 1936, Սուրբ երկրին սրբավայրերու աւանդութիւնները, Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 458 էջ:

Բաբգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ. 1939, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիո, 1446 էջ:

Գալայճեան Ա. 1971, Նամականի Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի. – «Սիոն» (Երուսաղէմ), թիւ 9–10, 353 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 56, g. 14, գ. 148, թ. 7, ֆ. 57, g. 2, գ. 1537, թ. 1, ֆ. 332, g. 1, գ. 804, թ. 3, ֆ. 332, g. 1, գ. 804, թ. 14:

Հայրապետյան Ա. 2011, Օտար բառերի բառարան, Երեւան, Հեղ. հրատ., 643 էջ:

Մաթևոսյան Կ., Ավետիսյան Ա. 1993, Ավետարանական պատկերներ, Տերունական շարքի 12 գլխավոր պատկերները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 103 էջ:

Մալխասեանց Ստ. 1944–1945, Հայերէն բացատրական բառարան, Երեւան, ՀՍՍՌ Պետական հրատ., 2409 էջ:

Մայր Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի. 2009, հ. Ե, կազմ.՝ Օ. Եգանեան, խմբ. Յ. Քեօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, տ. Շահէ քհյ. Հայրապետեանի, Երևան, Նաիրի հրատ., ԵՊՀ հրատ., 740 էջ:

Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց. 1966, հ. 1, կազմ.՝ Պողարեան Ն., Երուսաղէմ, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 676 էջ:

Մելիք-Թանգյան Ն. 1905, Հայոց եկեղեցական իրավունքը, Բ. գիրք, Շուշի, տպ. Բ. Տեր-Սահակեանց, 279 էջ:

Մկրտչյան Ձ. 2011, Հարության տեսարանի պատկերագրության ձևավորումը և խորհրդաբանությունը. – «Էջմիածին», ԿԵ տարի, № Ե, էջ 60–68:

ՄՄ, Ալ. Երիցյանի ֆոնդ, թղթ. 158, վավ. 85, ՄՄ, Ավ. Հովհաննիսյանի անմշակ ֆոնդ, թղթ. 262/2, վավ. 15, ՄՄ, Կ. Բագրատունի արք. ֆոնդ, թղթ. 163ա, վավ. 81, վավ. 340, ՄՄ, 2007 թ. տարեկան ձեռք. անմշակ ֆոնդ, ակտ № 1:

ՄՄ, ԿԴ, թղթ. 1, վավ. 42, վավ. 49, թղթ. 6, վավ. 140, թղթ. 120, վավ. 444, թղթ. 129, վավ. 88, թղթ. 146, վավ. 372, թղթ. 163, վավ. 3, թղթ. 197, վավ. 142, թղթ. 217, վավ. 76, թղթ. 236ը, վավ. 28, թղթ. 243, վավ. 145, վավ. 206, թղթ. 244, վավ. 208, վավ. 236, վավ. 329, թղթ. 259, վավ. 170, թղթ. 262, վավ. 77:

Յակոբեան Տ. 2021, Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքութեան հաւասար իրաւունքներու վերականգնումը Սուրբ Ծննդեան եւ Սուրբ Աստուածածնի տաճարներուն մէջ 1811–1813 թթ. ըստ Թէոդորոս Բ. Վանեցի Պատրիարքի նորայայտ նամակին եւ Մահմուտ Բ. Սուլթանի հրովարտակին. – «Սիոն» (Երուսաղէմ), թիւ 4–7, էջ 239–247:

Չամչեանց Մ. 1786, Պատմութիւն Հայոց: Ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784, հ. Գ, Վենէտիկ, Ի Տպարանի Պետրոսի Վաղվազեանց, 1092 էջ:

Սաւալանեանց Տ. 1931. Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. Ա, Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 688 էջ:

Սաւալանեանց Տ. 1931, Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. Բ, Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1387 էջ:

Քեօմիւրճեան Ե. 1982, Պատմութիւն համառոտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն, աշխատ.՝ Ժ, Ավետիսյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 413 էջ:

Օշական Հ. 1934, Մնացորդաց, հ. Գ, Արիւնի ճամբով, Հեղինակին կողմէ բացատրուած բառեր, Գահիրէ, տպ. Յուսաբեր, 652 էջ:

Օրմանեան Մ. 1915, Դիտողագիր. Երուսաղէմի համար կազմուած նոր կանոնագիրին զննութիւնն ու լուսաբանութիւնը, Երուսաղէմ, տպարան Ս. Յակոբեանց, 48 էջ:

Օրմանեան Մ. 1960, Ազգապատում, հ. Բ, մասն Գ, Պէյրութ, 697 էջ:

Օրմանեան Մ. 1961, Ազգապատում, հ. Գ, մասն Ա, Պէյրութ, 637 էջ:

Cassee E., Berserik K. and Hoyle M. 1984, The Iconography of the Resurrection: A Re-Examination of the Risen Christ Hovering above the Tomb. – "The Burlington Magazine", vol. 126, Jan., № 970, pp. 20–24.

Dalton J. 1992, The Archiepiscopal and Deputed Seals of York, 1114–1500, England, University of York, 81 p.

Mand A. 2010, On two Medieval seal matrices and the guild seals from Tallinn. – "Baltic Journal of Art History" (by the University of Tartu Press), vol. 2, p. 1.

Pamuk S. 2000, A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge University Press, 276 p.

НАДПИСИ И ИЗОБРАЖЕНИЯ ПЕЧАТЕЙ АРМЯНСКИХ ПАТРИАРХОВ ИЕРУСАЛИМА XIX ВЕКА

СИРАНУШ ФАГРАДЯН

Резюме

Ключевые слова: Армянский патриархат Иерусалима, архивные документы XIX в., печать, церковная геральдика, расшифровка надписей, сцена Воскресения в печатях.

Ряд архивных документов, относящихся к деятельности патриархов XIX века Армянского Апостольского Патриархата Иерусалима – Теодороса Ванеци (1801–1818), Габриила Никомедаци (1819–1840), Закарии Копеци (1841–1846), Киракоса Иерусалимского (1846–1850), Оганнеса Змюрнаци (1850–1860), Есаи Таласци (1864–1885), Арутюна Вехапетяна (1889–1910) – обобщенных в архиве Матенадарана им. Месропа Маштоца, имеют подверждающие печати.

Формой тиснения на документе, обычаями их использования и изобразительными особенностями сцены Воскресения они представляют важный культурный пласт армянского Иерусалима. Как правило, печати армянских патриархатов использовались дольше, чем печати отдельных патриархов. Если использование личной печати ограничивалось периодом замещения престола патриарха или до конца его жизни, то официальная печать патриархата использовалась длительное время, иногда даже столетия, поскольку особых причин для ее смены не было. Это наблюдение позволяет наметить закономерности и основы использования институциональных и личных печатей.

Преимущественно армянские надписи собранных печатей, вне зависимости от географической среды, сфер влияния разных культур, показывают, что они использовались во внутренней документации. В то же время разно-

сторонние отношения Армянского Патриархата Иерусалима позволяют предположить, что печати на других языках должны были использоваться наряду с армянскими печатями.

Сирануш Фаградян – аспирант Матенадарана им. М. Маштоца, старший хранитель фондов архива. Научные интересы: история позднего средневековья, архивоведение, культурология, археология. Автор 5 статей. fahradyansiranush@gmail.com

INSCRIPTIONS AND IMAGES ON THE SEALS OF THE ARMENIAN PATRIARCHS OF JERUSALEM IN THE XIX CENTURY

SIRANUSH FAHRADYAN

S u m m a r y

Keywords: Armenian patriarchate of Jerusalem, archival documents, seal, church heraldry, decoding of seal inscriptions, Resurrection scene in the seals.

A number of archival documents relating to the activities of the XIX century patriarchs of Armenian Apostolic Patriarchate of Jerusalem - Theodoros Vanetsi (1801-1818), Gabriel Nikomedatsi (1819-1840), Zakaria Kopetsi (1841-1846), Kirakos of Jerusalem (1846-1850), Hovhannes Zmyurnatsi (1850-1860), Esai Talastsi (1864-1885), Harutyun Vehapetyan (1889-1910), summarized in the archive of the Matenadaran after Mesrop Mashtots, have confirming seals.

By the form of embossing on the documents, the customs of their use, and with pictorial features of the Resurrection scene, they represent an important cultural layer of Armenian Jerusalem. As a rule, the seals of the Armenian patriarchates were used longer than the seals of individual patriarchs. If the use of the personal seal was limited to the period of replacement of the throne of the patriarch or until the end of his life, then the seal of the patriarchate was used for a long time, sometimes even centuries, since there were no special reasons for its change. This observation allows us to outline the patterns and basis for the use of institutional and personal seals.

The predominantly Armenian inscriptions of the collected seals, regardless of the geographical environment, and spheres of influence of different cultures, show that they were primarily used for internal documentation, while the diversified relations of the Armenian Patriarchate of Jerusalem suggest that seals in the other languages were to be used alongside Armenian seals.

Siranush Fahradyan – PhD student at the Matenadaran after M. Mashtots, senior custodian of archive funds. Scientific interests: history of the late Middle Ages, archival studies, cultural studies, archaeology. Author of 5 articles. fahradyansiranush@gmail.com

Պատմաբանասիրական հանդես • Историко-филологический журнал • Historical and Philological Journal • 2023 № 3